

جایگاه منابع دینی در مطالعات اجتماعی (با تأکید بر مناسک دینی)

علیرضا قبادی *

اهمیت هر مسئله در حوزه مطالعات فرهنگی و اجتماعی، از سویی، به این مسئله مرتبط است که مرتبط با کدام لایه و جنبه فرهنگ است و از سوی دیگر، بستگی دارد به میزان تعاملاتی که با افراد و گروه‌های اجتماعی برقرار می‌کند. منابع دینی یکی از موضوعات مهم در این حوزه است که به رغم اهمیت از بررسی و نقد و تحلیل دور مانده است. غفلت از بررسی این موضوعات، نه تنها اثرگذاری آن را کاهش نمی‌دهد، بلکه در قضاوت‌های نهایی، اثرگذاری خود را آشکار کرده و نتایج و دست‌آوردهای فرایند را گاهی بی‌اعتبار می‌کند. با این همه جای این مباحث کلیدی در حوزه علوم اجتماعی، کاملاً خالی است. منابع دینی که یکی از مراجع رفتاری است که چنین خصوصیتی دارد. به سبب دلبستگی افراد و گروه‌های اجتماعی به این منابع و الزامات فرهنگی که این منابع قدسی دارند، در جهت‌گیری بینشی و معرفتی و کنشی افراد و گروه‌های اجتماعی تأثیر بسزایی دارند.

این منابع واجد ارزش‌های مهم فرهنگی‌اند. ارزش‌ها هسته اصلی فرهنگ (گولد، ۱۳۸۴: ۶۳۰) و مهم‌ترین و بنیادی‌ترین زیرساخت سیستم‌های الزام اجتماعی‌اند (جلالی مقدم، ۱۳۷۹: ۳۹-۴۳). ارزش‌ها سایر رفتارهای سیاسی و اجتماعی و فرهنگی را تحت تأثیر قرار می‌دهند. به سبب دلبستگی افراد و گروه‌های اجتماعی به فرهنگ و الگوهای آن افراد سعی می‌کنند که رفتارشان را با آن منطبق کنند (نیک‌گهر، ۱۳۸۳: ۹). دین و صورت‌های فرهنگی آن، تأثیرگذارترین، نافذترین و اصیل‌ترین ارزش‌های فرهنگی در جامعه هستند. پدیده‌های دینی به دو مقوله نظری و عملی (اعتقادات و شعائر) طبقه‌بندی می‌شوند. مقوله نخست عبارت است از طرز فکر و بینش که شامل معارف و باورها می‌شود و شعائر اشکال و صور معین عمل دینی است. میان این دو واقعیت از سویی تمایز کلی وجود دارد که اندیشه را از عمل جدا می‌کند (دورکیم، ۱۳۸۲: ۴۷) و از سوی دیگر، پیوند عمیقی برقرار است. به طوری که گاهی تفکیک آن دو در دنیای خارجی امکان ندارد. بنابراین دین شامل عقیده صرف و منفرد مانند الهیات نیست بلکه به سبب عمل از الهیات متمایز است (فریزر، ۱۳۸۴: ۱۱۸). گاهی به نظر می‌رسد که بررسی جنبه‌های اعتقادی و نظری دین به جنبه‌های عملی دین تقدم دارد، اما برای شناخت دین نخست باید به مناسک دینی توجه کرد (همیلتون، ۱۳۷۸: ۱۹۷). مضاف بر اینکه هر دو جزء دینی با ارزش‌ها مرتبط‌اند یا واجد ارزش و یا حامل ارزش از نسلی به نسل دیگرند، با توجه به اهمیت ارزش‌ها و نقش مراسم دینی در ایجاد

و احیاء آن، این مقاله به جایگاه مراسم دینی که یکی از منابع و مراجع ارزش‌ها تلقی می‌شود، اشاره خواهد کرد.

اعتقاد پژوهش‌گران و محققان به این منابع اقتضا می‌کند که آنان علاوه بر سعی در انطباق بینش و کنش خود با منابع دینی، جهت‌گیری تحقیقاتی خود را با منابع دینی هماهنگ کنند تا جهت‌گیری‌های علمی آنان در تعارض با فرامین دینی نباشد، علاوه بر این تحقیقاتی که با استناد به منابع دینی تقویت شوند اعتبار بالایی خواهند داشت.

به همین منظور ما به دو منبع مهم دینی (قرآن) که مورد استناد عموم مسلمانان است و (نهج البلاغه) که مرجع اعتماد میان شیعیان است، استناد خواهیم کرد تا جهت‌گیری‌های منابع دینی را در موضوع مورد بررسی معین کنیم.

الف) قرآن

قرآن کریم اولین و اصلی‌ترین منبع و مرجع اسلامی حامل پیامی از طرف خداوند به آدمی است که حجیتی تام دارد و حجیت دیگر منابع اسلامی از این منبع است. نباید توقع داشت که قرآن کریم به جزئیاتی درباره مراسم دینی اشاره کرده باشد، آنچه در قرآن آمده راهنمای کلی در همسو کردن باورها و رفتارها و عدم مخالفت و تعارض رفتارها و باورها با این منابع است.

آیات مورد استناد را به دو دسته تقسیم می‌کنیم: ۱- آیاتی که مستقیم به مراسم و ریشه‌های هم‌معنی آن دلالت دارند؛ ۱- آیاتی که نه به لحاظ مشابهت لغوی بلکه به دلیل جهت‌دهی مراسم دینی قابل استفاده‌اند.

۲- آیاتی که به مراسم و ریشه‌های هم‌معنی آن دلالت دارند: در قرآن کریم واژه‌هایی چون شعائر و مناسک در آیات ذیل آمده است.

۱. الف) - شعائر: (علامت)

۱- آیه ۲ سوره مائده، "یا ایها الذین امنوا لا تحلوا شعائر الله" خطاب به مؤمنین آمده است که حرمت شعائر الهی را نشکنید و آن را حلال نشمارید.

۲- آیه ۳۲ سوره حج "و من یعظم شعائر الله فانها من تقوی القلوب" بزرگی و تعظیم شعائر الهی از نشانه‌های تقوای قلبی است، در این آیه اثر و نتیجه تعظیم و گرمی‌داشت شعائر الهی کسب تقوای الهی است.

۳- آیه ۳۶ همین سوره "البدن جعلناها لکم من شعائر الله... لکم فیها خیر" در این آیه (قربانی شتر) از شعائر الهی برشمرده شده است و در پایان آیه شعائر الهی را برای مردم دارای خیر دانسته است.

۴- آیه ۱۵۸ سوره بقره "ان الصفا و المروه من شعائر الله" صفا و مروه از شعائر الهی است. علامه طباطبائی شعائر را جمع شعیره و علامت معنی کرده است (علامه طباطبائی ج ۱: ۵۷۹؛ ج ۱۴: ۵۲۶؛ ج ۵: ۲۶۴). «و شعائر الله علامت‌هایی است که خداوند آنها را برای طاعت بندگانش نصب فرموده

است و این علامت‌ها بندگان خدا را به سوی خدا دلالت می‌کند و خدا را به یادشان می‌آورد و منظور از آن شعائر مذهبی تشریعی است» (همان، ج ۱۴: ۵۵۵).

۱. ب) مناسک، نسک: (محل و زمان عبادت) و ریشه‌های آن در آیات زیر آمده است.

۱- آیه ۱۲۷ سوره بقره "ربنا و... و ارنا مناسکنا" حضرت ابراهیم از خدا می‌خواهد که آداب عبادت را خدا به او نشان دهد.

۲- آیه ۱۹۶ همین سوره "فمن كان منكم مریضا او به اذى من راسه ففديه من صیام او صدقه او نسک" در این آیه، روزه صدقه و قربانی (نسک) در هنگام ناتوانی از انجام اعمال حج از حاجیان به جای اعمال به جا نیاورده، پذیرفته شده است.

۳- آیه ۲۰۰ همین سوره "فاذا قضیت مناسککم فاذکروا الله کذکرکم ءاباءکم" چون اعمال خود را به انجام رساندید خدا را آن سان که پدران خود را یاد می‌کنید یاد کنید.

۴- آیه ۱۶۲ سوره انعام "قل ان صلاتی و نسکی و محیای و مماتی لله رب العالمین" بگو نماز من، عبادت من و زندگی من و مرگ من برای پروردگار جهانیان است.

۵- آیه ۳۴ سوره حج "و لکل امه جعلنا منسکا لیدکروا اسم الله" در این آیه به قرار دادن "منسک" برای همه امت‌ها اشاره شده است.

۶- آیه ۶۷ همین سوره "لکل امه جعلنا منسکا هم ناسکوه فلا ینازعنک فی الامر" این آیه نیز مانند آیه قبلی به قراردادن "منسک" برای همه امت‌ها و عدم منازعه در آن اشاره دارد.

علامه طباطبائی می‌گوید مناسک جمع منسک و به معنای عبادت است. عملی است که عبادت تلقی و بیشتر به قربانی گفته می‌شود که برای تقرب به درگاه خداست. علامه طباطبائی در جلد اول تفسیر- المیزان، در ذیل آیه ۱۲۷ سوره بقره درباره درخواست حضرت ابراهیم از خداوند می‌گوید: و "چون مناسک اضافه به "نا" شده است افاده تحقق می‌کند، یعنی آن مناسکی منظور است که از ایشان سرزده و نه آن اعمالی که خدا خواسته تا انجامش دهند، خدایا حقیقت اعمالی را که از ما برای عبادت تو سرزده به ما نشان بده" و نمی‌خواهد در خواست کند که طریقه عبادت خودت را به ما یاد بده و یا ما را به انجام آن موفق گردان هدف توفیق و تعلیم نیست، بلکه درخواستی برای ارائه حقیقت عمل است" (علامه طباطبائی، ۱۳۶۳، ج ۱: ۳۹۴، ۴۳۰؛ ج ۱۴: ۵۳۴).

علامه طباطبائی بُعد مناسکی دین را یکی از ویژگی‌های همه امت‌ها در ادوار تاریخی می‌داند (همان، ج ۱۴: ۶۲۰). همچنین آیت‌الله عاملی اشتراک در این خصیصه و عمومیت آن در میان جوامع را دلیلی بر نشان دادن وجوه فطری پرستش در آدمی می‌داند (عاملی، ۱۳۷۵: ۱۴۴).

۲- آیاتی که در جهت‌دهی مراسم دینی قابل استفاده است:

دامنه آیات مورد استفاده در این زمینه بسیار وسیع است. به نظر آیات قرآن کریم در این زمینه را نمی‌توان به طور کامل احصاء کرد، با توجه به جهت‌گیری این مقاله به نمونه‌هایی از آن اشاره خواهیم کرد.

۲. الف) تداوم فعالیت‌های سودمند

آیه ۱۷ سوره رعد می‌فرماید "و اما ما ینفع الناس فیمکث فی الارض" و آنچه مردم را سود می‌دهد در زمین می‌ماند. این آیه نظر کارکردگرایان را درباره علل بقا و تداوم فعالیت‌ها تا زمان سودمندی‌شان تأیید می‌کند. فعالیت‌ها به حسب فایده و نفعشان برای مردم، ماندگاری‌شان را حفظ می‌کنند و چنانچه سودمندی و فایده‌ای برای مردم نداشته باشند دور انداختنی می‌شوند.

۲. ب) - توجه به حقیقت و محتوی اعمال

آیه ۳۷ سوره حج اشاره به باطن و محتوی عمل دینی دارد "لن ینال الله لحومهما و لا دماؤهما و لکن یناله التقوی منکم کذلک سخرها لکم لتکبروا الله علی ما هدیکم و بشر المحسنین" "هرگز گوشت و خون آنها به خدا نخواهد رسید و لیکن تقوای شماست که به او می‌رسد، این‌گونه آنها را مسخر شما کرد تا خدا را به خاطر آنکه هدایتتان نموده به بزرگی یاد کنید و نیکوکاران را مؤده رسان هر فعالیت دینی یک شکل ظاهری و یک محتوای درونی دارد توجه به فلسفه درونی در اسلام اهمیت بسیاری دارد "اسلام در طلیعه دین‌هایی قرار دارد که ایمان آن بر مراسم شکلی تقدم دارد (العقاد، ۱۹۶۹: ۱۹). لذا آنچه در عمل قربانی، مهم تلقی شده، تقرب به خدا و کسب تقوای الهی است.

از مجموعه آیات مورد استناد و استدالات آن نتایج زیر قابل توجه است:

۱- مناسک نه تنها در ادیان ابراهیمی بلکه در همه امت‌ها وجود داشته‌است؛

۲- احترام شعائر الهی ضروری است؛

۳- تعظیم شعائر الهی از شیوه‌ها و نمونه‌های تقوای قلبی (حفظ ارزش‌ها) است؛

۴- در تعظیم شعائر الهی خیر و منفعت قرار دارد؛

۵- مهم‌تر از همه باید به حقایق مراسم دینی توجه کافی داشت و به فرم و ظاهر بسنده نکرد؛ به نظر شایسته‌ترین عنوانی که می‌توان از قرآن برای مراسم دینی به کار برد، تعظیم شعائر الهی است. وقتی مکان‌هایی چون صفا و مروه و حیوانی مانند شتر از شعائر الهی است، برگزاری مراسم در پاس‌داشت شخصیت‌های دینی نیز از شعائر الهی خواهند بود.

مراسم در نهج البلاغه

با جست‌وجو در سخنان امیر المومنین (ع) به نظر واژه سنت نزدیک به معانی مورد استفاده در این مقاله است. این کلمات را می‌توان در عناوین زیر مرتب کرد.

۱- هماهنگی با رسوم مردم

حضرت در کلامی حکیمانه فرمود "مقاربه الناس فی اخلاقهم امن من غوائل" (حکمت ۴۰۱) هماهنگی در اخلاق و رسوم مردم، ایمن ماندن از دشمنی و کینه‌های آنان است (دستی، ۱۳۸۵: ۵۱۸).

۲- توجه به سنت‌های پایدار

حضرت در بخشی از خطبه ۱۴۵ می‌فرماید "و ما احدثت بدعه الا ترک بها سنه فاتقوا البدع والزموا

المهیج ان عوازم الامور افضلها و ان محدثاتها شرارها " هیچ بدعتی در دین ایجاد نمی‌شود، مگر آنکه سنتی ترک گردد، پس از بدعت‌ها پرهیزید و با راه راست و جاده آشکار حق باشید، نیکوترین کار سنتی است که سالیانی بر آن گذشته و بدترین کارها آنچه که تازه پیدا شده و آینده آن روشن نیست (همان: ۱۸۸) بدعت در لغت هر چیزی بی‌سابقه را می‌گویند (دهخدا ج ۳: ۴۴۵۹). در عرف شرع، بدعت افزودن و کاستن شریعت است. در تعبیرات شرعی، «بدعت» در مقابل «سنت» آمده است.

۳- یادآوری سنت‌های نیکو و عدم مخالفت با سنت‌های خوبی که مردم با آن خو گرفته‌اند
حضرت در بخشی از نامه ۵۳ می‌فرماید "الواجب علیک ان تتذکر ما مضی لمن تقدمک من حکومه عادلہ او سنہ فاضلہ او اثر عن نبینا (صلی الله علیه و اله) او فریضه فی کتاب الله " آنچه بر تو لازم است آنکه حکومت‌های دادگستر پیشین، سنت‌های بالارزش گذشتگان، روش‌های پسندیده رفتگان و آثار پیامبر (ص) و واجباتی که در کتاب خداست همواره به یاد آورید (دستی، ۱۳۸۵: ۴۲۰).

حضرت در بخشی دیگر از این نامه یادآور می‌شود "و لا تنقض سنۃ صالحۃ عمل بها صدور هذه الامه و اجتمعت بها الالفه و صلحت علیها الرعیه و لا تحدثن سنه تضر بشی من ماضی تلک السنه فیکون الاجر لمن سنہا و الوزر علیک بما نقضت منها " و آداب پسندیده‌ای را که بزرگان این امت به آن عمل کردند و ملت اسلام با آن پیوند خورده و رعیت با آن اصلاح شدند، بر هم مزین و آدابی که به سنت‌های خوب گذشتگان زیان وارد می‌کند، پدید نیاور که پاداش برای آورنده سنت و کیفر آن برای تو باشد که آنها را در هم شکستی (همان: ۴۰۶).

می‌توان سفارش حضرت به ضرورت حفظ و حراست و احترام به سنت‌ها و اجتناب از بدعت را توجه حضرت به مراسم دینی دانست. در کلمات فوق، حضرت ضمن توصیه نسبت به حفظ و حراست آیین و سنت‌های خوبی که مردم با آن خو گرفته‌اند، به عدم مخالفت با این سنت‌ها توصیه می‌کند. حضرت سنت‌ها و مراسم موجود را سبب الفت و آسایش برای مردم ذکر می‌کند و کارکرد مثبتی برای سنت‌های مردم می‌داند.

مراسم دینی موجود با قلب مردم پیوند خورده و موجب الفت و انس اجتماعی میان مردم و در بسیاری موارد سبب به سامان کردن امور اجتماعی مردم می‌شود، برگزاری مراسم دینی علاوه بر اینکه سنتی است که سالیانی متمادی در حیات فرهنگی جامعه ما و جغرافیای فرهنگی مشابه ما جریان دارد، ساختاری است که سبب حفظ آثار نبی مکرم اسلام (ص) و احیای باورها و مهم‌ترین ارزش‌ها در جامعه خواهد شد.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

با مراجعه به منابع دینی می‌توان گفت مراسم دینی و نمودهای وابسته به آن از سویی، با کانونی‌ترین عنصر فرهنگی یعنی ارزش‌ها (تقوی) و از سوی دیگر با افراد و گروه‌های مختلف اجتماعی (کل امت) پیوند دارند. بررسی شیوه‌های سودمند، کارآمد و حفظ اصل سنت‌ها از دیگر تأکیدات منابع دینی است.

مهم‌ترین ارزش‌ها در جامعه ما، از نهاد دین و عناصر پیوسته به آن شکل می‌گیرد. ساختار فرهنگی و اجتماعی مراسم دینی حامل ارزش‌های مهم فرهنگی است، بخش اعظمی از ارزش‌ها حول شخصیت‌های الگویی جریان دارد و موجب اجتماع عظیم ملی و تقویت پیوندهای ملی در سراسر کشور می‌شود.

منابع

- بهرام‌پور، ابوالفضل، ۱۳۸۷، ترجمه و شرح لغات القرآن الکَریم، تهران: آوای قرآن.
- جلالی مقدم، مسعود، ۱۳۷۹، درآمدی به جامعه‌شناسی دین و آراء جامعه‌شناسان بزرگ در باره دین، تهران: نشر مرکز.
- دشتی، محمد، ۱۳۸۵، ترجمه نهج البلاغه، قم: مؤسسه تحقیقاتی امیرالمومنین(ع).
- دورکیم، امیل، ۱۳۸۲، صور/تدلیبی حیات دینی، ترجمه نادر سالار زاده، تهران: چاپ و انتشار.
- دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه دهخدا، تهران: مهر.
- طباطبائی، محمد حسین، ۱۳۶۳، تفسیر المیزان، ترجمه محمد باقر موسوی همدانی، تهران: بنیاد علمی و فکری.
- عاملی، جعفر مرتضی، ۱۳۷۵، بزرگ‌داشت‌ها در اسلام، ترجمه محمد سپهری، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- العقاد، عباس محمود، ۱۹۶۹، عبدالرحمان کواکبی، بیروت: العربی.
- فریزر، جیمز جرج، ۱۳۸۴، شاخه زرین، ترجمه کاظم برومند، تهران: آگاه.
- قرآن کریم
- گولد، جولیوس و کولب، ویلیام ل، ۱۳۸۴، فرهنگ علوم/اجتماعی، ترجمه محمد جواد زاهدی و دیگران، تهران: مازیار.
- نهج البلاغه
- نیک‌گهر، عبدالحسین، ۱۳۸۳، مبانی جامعه‌شناسی، تهران: توتیا.
- همیلتون، ملکم، ۱۳۸۷، جامعه‌شناسی دین، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: ثالث.